

Biblioteka
JANUS

TIM *press*

Biblioteka

JANUS

Ari Turunen i Markus Partanen

Ljubim ruke, milostiva

Kratka povijest lijepog ponašanja

Naslov izvornika

Ulkokultaisen käytöksen kirja eli eurooppalaisten tapojen tarina

© Ari Turunen & Markus Partanen

Prvo izdanje: Atena Kustannus, Finska, 2006.

Objavljeno temeljem ugovora s Kontext Agency.

Hrvatsko izdanje prijevod je autorova izmijenjenog i dopunjenog rukopisa iz 2016.

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-47-6

ARI TURUNEN
MARKUS PARTANEN

*Ljubim ruke,
milostiva*

KRATKA POVIJEST LIJEPOG
PONAŠANJA

*S finskoga prevela
Kristina Špehar-Vuković*

Zagreb, 2018.

Knjiga je objavljena uz finansijsku potporu
FILI – Finnish Literature Exchange

F I L I FINNISH
LITERATURE
EXCHANGE

PREDGOVOR

U ovoj knjizi o pravilima lijepog ponašanja bavimo se podrijetlom europskih navika ponašanja u različitim situacijama, od pozdravljanja do poljupca za laku noć. Putovanje kroz povijest lijepog ponašanja odvest će čitatelja u fascinantno nepoznati i istodobno uznemirujuće poznati svijet.

Službeno poštivanje europskih pravila ponašanja ne treba previše veličati jer mnogi običaji koji se danas smatraju pristojnima imaju upitnu, čak i beskrupuloznu pozadinu. Kada se, na primjer, skandinavskim muškarcima odgajanima u duhu ravnopravnosti prigovara jer se ne sjete uvijek ženi pridržati vrata i propustiti je, dobro je osvrnuti se na licemjernu pozadinu tog običaja: uveli su ga srednjovjekovni vitezovi u strahu od ubojica koji su vrebali u zavojitim hodnicima dvorca. Tako su za svaki slučaj vitezovi kroz vrata prve propuštali žene... I za pravila ponašanja vrijedi ona stara: nije zlato sve što sjaja.

Čitatelja ipak iskreno pozdravljamo i želimo mu dobrodošlicu na stranice naše knjige.

U Helsinkiju, 31. siječnja 2016.
Ari Turunen i Markus Partanen

SADRŽAJ

UVOD 9

U uvodu je riječ o tome kako su ljudska agresivnost, seksualnost, prehrambene navike i sve tjelesne izlučevine, uključujući suze, uvijek bile predmetom proučavanja.

1. DRŽANJE I GOVOR TIJELA 25

U ovom poglavlju učimo kako biti kul i bavimo se pravilima koja se odnose na držanje i govor tijela.

2. RITUAL POZDRAVLJANJA 35

U ovom poglavlju govorimo o tome kako se pozdravljanjem prvotno pokazivalo da osoba u ruci ne drži oružje.

3. PONAŠANJE ZA STOLOM 47

Zajedničko objedovanje, a posebice dijeljenje hrane, svojstveno je većini ljudi. Zato su pravila u vezi s objedovanjem u središtu pravila odgoja svih društava.

4. PRIRODNE POTREBE I TJELESNE IZLUČEVINE 69

U ovom je poglavlju, uz ostalo, riječ o tome kako je nepristojno pozdravljati osobu koja obavlja nuždu.

5. *PLAKANJE I SMIJANJE* 89

Plakanje u javnosti dugo je vremena bilo poželjno. Nikada pak nije bilo primjereno smijati se kad ste sami.

6. *AGRESIVNOST* 111

Čovjek je društveno biće koje se bori za moć i slobodu. S brojem ljudi raste i potreba za pravilima koja sprečavaju otvorena neprijateljstva.

7. *SEKSUALNOST* 139

Čovjek je jedina životinja koja se pari tijekom čitave godine. I upravo to uzrokuje probleme...

8. *NOVI DIGITALNI SREDNJI VIJEK* 169

Internet i društvene mreže trebali bi povezivati ljude, pomoći pri razmjeni informacija i stvaranju novih prijateljstava. Umjesto toga, u digitalnom se svijetu pozira, koketira i diže bune; jasno je da je neobuzdano ponašanje iz srednjeg vijeka u digitalnom svijetu dobilo novi zamah.

ZA KRAJ: OTAC I SIN RAZMETNI 179

U zaključnom poglavlju govorimo o tome kako mladež, prema mišljenju roditelja, uvijek srlja u propast.

BIBLIOGRAFIJA 185

UVOD

Iako je Europa najmanja od četiri dijela svijeta, ipak je iz raznih razloga u prednosti u odnosu na druge. (...) Žitelji su dobro odgojeni, ljubazni su i domišljati u znanostima i obrtima.

Zedlers Universal-Lexicon (Zedlerov opći leksikon), sv. 8, Leipzig, 1734., 2192–2196 (cit. 2195).

Europa je po zemljopisnoj strukturi, kao i po kulturno-povijesnom i političkom značenju, apsolutno najvažnija među pet dijelova svijeta, nad kojima je u materijalnom, ali još više u duhovnom odnosu, stekla vrlo značajnu nadmoć.

Das große Conversations-Lexikon für die gebildeten Stände (Razgovorni leksikon za obrazovane klase), sv. 1, Gotha, 1847., str. 373.

Europljani su, kako se iz dva njemačka enciklopedijska teksta može zaključiti, stoljećima veličali sami sebe na temelju svoje uljuđenosti i pravila ponašanja.

Europejstvo je bilo sinonim za određena ponašanja i iznimnu kulturu koju je primjećivao svatko tko je posjetio Europu. Ipak, ova knjiga predstavlja drugu stranu Europljana te drsko dovodi u pitanje Europu kao klijevku pristojnog ponašanja, gdje se za jedaćim stolom s ljudima razgovara poštujući sva pravila ponašanja, odijeva u skladu s prigodom i pije vino bez opijanja. Sve navedeno nije ustvari pristojno, već je samo površno ispravno ponašanje. Ne znaju se svi Europljani lijepo ponašati – sjetite se, primjerice, Dominiquea Strauss-Kahna ili Silvija Berlusconi – čak i kad elegantno odjeveni u svojim palačama drže zdravice.

U ovoj knjizi idemo dublje od licemjernog poziranja i razmatramo što je u biti pristojno ponašanje. Pitanje zapravo glasi: postoji li uopće tzv. lijepo ponašanje ili je ono samo dimna zavjesa za kontrolu ljudi, svojevrсни duhovni kavez koji sprečava prirodno, životinjsko ponašanje ljudi? Prije nego nekom u Europskoj uniji padne na pamet donijeti direktivu ponašanja, dobro je istražiti – čak

u terapijskom smislu – genezu europskih manira i dovesti u pitanje navodnu dobru stranu određenih strogih pravila ponašanja.

U navedenim njemačkim enciklopedijama Europa se ističe kao značajan i civiliziran kontinent, jedan od njih četiri, odnosno (nakon otkrića Australije) pet. Izvan Europe, takva je podjela svijeta naišla na čuđenje. Kineski povjesničar i geograf Xu Jiyu je u knjizi objavljenoj 1848. napisao da „ljudi zapadnog oceana“ rado dijele svijet na različite dijelove koje nazivaju *kontinentima*. To su *Europa*, *Afrika*, *Amerika* i *Azija*. Prema Europljanima, Kina pripada „Aziji“. Ako je uistinu tako, treba razmisliti gdje je granica između Azije i Europe, jer je Europa, prema Jiyuovom mišljenju, prvenstveno zapadni poluotok Euroazije.

Jiyuovo zapažanje sasvim je ispravno jer nitko ne zna točno odrediti gdje Europa završava. To je razumljivo jer Europa nije zaseban kontinent, već se nalazi na Euroazijskoj litosfernoj ploči. Ipak, geografski se i kulturološki nastojalo odrediti da istočna granica Europe prolazi Bosporom te Uralom i Kavkazom. Ako iz Istanbula trajektom prema istoku prijeđemo Bospor, okolina se sigurno neće puno razlikovati od one na zapadnoj obali Bospora, u kavanama na trgu Taksim¹. Nemoguće je primijetiti velike razlike u ponašanju Rusa koji žive na zapadnoj u odnosu na one koji žive na istočnoj strani Urala. Sjeverna Osetija na Kavkazu je, prema mišljenju europskih geografa, europska, dok je Južna Osetija azijska. Ako su Ural ili Kavkaz granica između dvaju kontinenata, prema istoj bi logici Stjenjak mogao

¹ Trg u modernom europskom dijelu Istanbula. (op. prev.)

dijeliti Sjevernu Ameriku na dva kontinenta na kojima se Amerikanci različito ponašaju.

Eurovizija pred televizijske ekrane privlači kako Europljane s juga tako i one sa sjevera više nego izbori za Europski parlament na koje izlaznost ostaje znatno niža u odnosu na parlamentarne izbore u pojedinim zemljama. Na Euroviziji i zemljopisna granica Europe ide dalje na jug i istok u odnosu na onu u školskim udžbenicima – a pogotovo u odnosu na granice Europske unije. Gruzija, Armenija i Azerbajdžan s južne strane Kavkaza zajedno s Izraelom i Turskom redovito sudjeluju na Euroviziji, ali za pregovaračkim stolom gdje se odlučuje o bitnim europskim pitanjima one zasad nemaju svoje predstavnike.

S izuzetkom zajedničke valute, svi pojmovi koji počinju s „euro“ nisu potpuno jasni, čak pomalo zbunjuju. Znamo li uopće gdje smo kada tvrdimo da živimo u Europi? Određuje li možda Europu ono što ne želimo biti? Europski prosvjetiteljski mislioci stvorili su sliku civiliziranog kontinenta koji je bio kolijevka duhovnog razvoja i koji se svojom profinjenom kulturom razlikovao od ostatka svijeta. Na primjer, filozof i ekonomist Adam Smith napisao je da su u osnovi sve države izvan Europe barbarske, necivilizirane i divlje. Prema Smithu je jedna od karakteristika barbarstva nepoznavanje europskog načina trgovanja. Samodopadnosti prosvjetiteljskih mislioca danas se možemo i smijati, no bit Europe i dalje se definira onime što Europa nije. Baš kao i njene granice.

Zamuckujući barbari

Filozofi prosvjetiteljstva diskriminiranjem drugih naroda svakako nisu izmislili toplu vodu jer od pamtivijeka ljudske zajednice naglašavaju razlike između sebe i životinja, ali i ljudi koji nisu dio njihove zajednice. Sva su društva također imala svjesnu ili nesvjesnu potrebu termin „čovjek“ ograničiti samo na članove svoje skupine: sve druge smatralo se drugačijima, neciviliziranim ili čak divljima, što se očitovalo u njihovu lošem ponašanju. Biti čovjek znači pravilno se ponašati, raditi ispravne pokrete i govoriti prave stvari na pravi način.

Stav da je vlastita kultura u svemu bolja od neke druge prastar je. Drevni su Egipćani bili uvjereni da ih samokontrola razlikuje od drugih naroda. Termin „barbar“ potječe od starih Grka: govor stranaca Grcima je zvučao poput laveža psa (*barbar*) pa su zaključili da su stranci zasigurno na istom stupnju razvoja kao psi.

I Indijci su strance nazivali *barbara*, a etimologija te riječi ista je kao i kod Grka: to su bili ljudi koji nisu govorili sanskrt; *barbara* je bio naziv za stranca čiji govor obiluje glasom *r* i podsjeća na mucanje. Uskoro je termin *barbara* postao sinonimom za riječi kao što su „klaun“ ili „glupan“. I Francuzi, kako je poznato, njeguju svoju kulturu kroz jezik, i to na način koji se izvan Francuske počeo smatrati gotovo rasističkim. Francuska riječ *barbarisme* još i danas oslikava taj drevni način razmišljanja – označava ozbiljnu jezičnu pogrešku.

Čini se da je svim kulturama svojstveno označavanje stranaca kao manje vrijednih jer ne poznaju „naš“ jezik. Slaveni su Germane nazivali „nijemima“, a

srednjoamerički Maje „mucavcima“ su nazivali susjedna plemena. I Azteci su one koji nisu govorili njihov jezik smatrali barbarima ili divljacima.

No strance se ipak najviše preziralo zbog njihovih običaja i vanjskog izgleda. Na primjer, Kinezi su za Europljane govorili da su necivilizirani i da se toliko loše ponašaju da se jedva i međusobno podnose. Na Južnom moru² Europljane su zvali *cookie*, prema kapetanu Cooku. Polinežani su Europljane smatrali „crvenokosim barbarima velikoga nosa“.

Europsko licemjerje

Definiranje europejstva ne postaje ništa jednostavnijim pokušamo li ga odrediti „višim“ kulturnim obilježjima od samog vanjskog izgleda i jezika. Suvremeno europejstvo sačinjeno je od mozaika nacionalnih identiteta koje povezuje nešto – ali što? Nešto što se nije moglo točno odrediti. Nebrojena predavanja i istraživanja bave se općim „europskim identitetom“, no jednoznačno objašnjenje dosad nije pronađeno.

Čak je i pojam nacionalnog identiteta neodređen jer se europske zajednice sve češće sastoje od skupina različitih supkultura. S povijesnog su gledišta nacionalni identiteti povezani s pojavom europskih nacionalnih država u moderno doba: temelje nacionalnog identiteta čine između ostaloga zajednički jezik, zajednički nacionalni simboli i

² *Južno more* je naziv koji obuhvaća istočnoazijske rubne dijelove Tihog oceana, a potječe od V. Núñeza de Balboe (1513.) i bio je uvriježen među pomorcima (*El mar del Sur*). (op. prev.)

znakovni sustavi, folklor, narav te zajedničke tendencije i navike u ponašanju, kao i uvriježene manire.

Europsku multikulturalnost dodatno su pojačale povećana migracija i nedavni izbjeglički val. To su složeni i politički obojeni društveni problemi koje treba pažljivo i trezveno rješavati. Prema seobama se odnosimo i vrlo emotivno. Osobine i ponašanje ljudi koji dolaze iz stranih kultura percipiraju se kao prijeteće i od njih se zahtijeva da se prilagode. Mnogi su socijalni filozofi, primjerice Francuz Paul Ricœur, pisali o tome da u nekim ljudima multikulturalnost izaziva strah za vlastitu kulturu i osjećaj ugroženosti.

Taj strah u Europi nije ništa novo jer je strogo razlikovanje vlastitih običaja od običaja drugih, kako između nacija tako i između pripadnika istog naroda, prisutno još od srednjeg vijeka. Zbog toga je „ispravno“ ponašanje i poštivanje općeprihvaćenih normi ponašanja oduvijek bilo važno. Europljani su stotinama godina prije stvaranja nacionalnih država i službenih represivnih društvenih sustava kontroliranjem ponašanja obuzdavali međusobnu agresivnost i strahove: zbog toga su se primjerice mnogi svakidašnji običaji pozdravljanja razvili iz gesti koje su davale do znanja da osoba nema neprijateljske namjere ili da nije naoružana.

Iako se dosljednost u normama čini poželjnom, ona zasigurno ne osigurava skladni suživot bez sukoba, barem ne s povijesnog gledišta. Određivanje „pravilnog“ ponašanja također proizlazi iz potrebe za određivanjem jasnih granica između različitih skupina ljudi i društvenih staleža, primjerice u 17. stoljeću između dvorskog plemstva i građanske klase u usponu. Stoga

usvajanje društvenih manira možemo doživjeti kao dvosjekli mač.

Ova knjiga sadrži brojne primjere koji otkrivaju upitnu prirodu svakodnevnog ponašanja poteklog od europskog plemstva. Zapravo se kritika pravila ponašanja pojavljuje vrlo rano. Francuski grof Mirabeau, koji je živio u 18. stoljeću, kritizirao je bonton Versaillesa, smatrajući profinjeno ponašanje čistim licemjerjem. Prema Mirabeauovu mišljenju, mislioci njegova vremena nisu razumjeli uljudenost: govorili su o usavršavanju ponašanja i udvornosti, ali su te pojave bile samo kreposne maske a ne njihovo pravo lice. Prema Mirabeauu, civilizacija ni na koji način ne mijenja društvo ako ne utječe i na srž vrlina i na ljudske ideale. U pozadini Mirabeauove kritike ponašanje je francuskog dvora koji se pretvorio u dio društvene igre koja je uključivala skupu odjeću, parfeme, pudere i perike. Sve je to – pa i ponašanje – bilo površno, no unatoč tomu, ljudi izvan dvora, kao i ostatak Europe, divili su se i oponašali spektakl koji je ponudio Versailles.

Nekima je već u osamnaestom stoljeću riječ „civilizacija“, koja se odnosila na običaje i manire, bila pogrdna. Voltaire ju je smatrao lažnom u odnosu na prirodnu ljudskost, a René Pascal cinično je napisao da civilizirano ponašanje treba prihvatiti samo zato što je to običaj, a ne jer je pametno ili ispravno. Licemjerje lijepog ponašanja bilo je očito već sasvim rano, pa tako iz uputa za odlazak u crkvu koje je 1671. godine napisao Francuz Antoine de Courtine proizlazi: „Ako netko zaboravi ili ne želi kleknuti pred Bogom zbog nedostatka vjere ili zbog lijenosti, trebao bi ipak kleknuti zbog pristojnosti i zbog toga što se u crkvi mogu sresti važni ljudi.“ Prema Courtinovu

mišljenju, pretvaranje prolazi kao pristojno ponašanje. Ponašanje je također odražavalo kulturne razlike između različitih društvenih slojeva. Europski viši staleži razvijali su uljuđene običaje kako bi se razlikovali od ostalih staleža i seljaka. Ljude iz nižeg sloja smatralo se životinjama i često ih se prikazivalo kao magarce ili majmune; takve stavove potvrđuju mnoge slike Hieronymusa Boscha i Pietera Brueghela. Na njima su običan puk i svakodnevni život toga doba prikazani izravno i bez uljepšavanja: na slikama se na stolovima ili pod njima mogu naći ljudi kako pijani spavaju i često vlada životinjska, karnevalska atmosfera.

Iako su se stari vodiči za lijepo ponašanje pozivali na nelagodu uzrokovanu lošim ponašanjem sugrađana, bonton ipak nije rasprostranjen jer je „ljude pogodio u žicu“. Profinjeno ponašanje bilo je ono što je viši stalež razlikovalo od običnog puka, i većina vodiča za lijepo ponašanje u 16. i 17. stoljeću napisana je imajući na umu udvorni odgoj (*Hofmann* Baldassarea Castigliona iz 1527., *Galateo* Giovannija Della Case iz 1558., *Nova knjižica o pristojnosti* Antoineta de Courtina iz 1671. i drugi).

Širenje bontona na niže društvene slojeve narušilo je dvorski osjećaj samopouzdanja i već su se krajem 17. stoljeća pojavila djela u kojima se razmatralo na koji su način dvorski običaji bili bolji od odgovarajućih građanskih. Iako je današnje društvo znatno „demokratičnije“ od onoga u srednjem vijeku ili početkom modernog doba, razni mehanizmi razlikovanja mogu se prepoznati u mnogim urbanim običajima. Ako je u 17. stoljeću uzor bio francuski dvor, sada je to američka srednja škola, čije vrijednosti njeni štíćenici, korisnici društvenih mreža, dijele sa svijetom. Društvene mreže stvaraju pritisak da se mora

biti popularan, zanimljiv i privlačan. Obični, skromni i suzdržani pojedinci u ovom se svijetu ne cijene. Štoviše, savjetnici za društvene mreže čak daju preporuke kako poboljšati svoj virtualni profil profesionalnim i lijepim fotografijama. Vanjština i stil ključni su – bez obzira na to radi li se o lažnom osmijehu prijatelja s Facebooka ili o dvoraninu s perikom u Versaillesu.

Civilizirana životinja

Poznato djelo sociologa Norberta Eliasa *Über den Prozess der Zivilisation (O procesu civilizacije)*, napisano 1930-ih, temelj je ove knjige. Eliasova teorija civilizacije zasniva se na tome kako je čovjek, posebice europski čovjek, tijekom vremena razvio strog kodeks ponašanja: loša strana ljudi, njihovo nagonsko ponašanje, predstavljala je stalnu opasnost životu u zajednicama. Kako je čovjek rob vlastitih prirodnih potreba i tjelesnih funkcija, nastojalo ih se kontrolirati stvaranjem pravila ponašanja. Na primjer, ljudska agresivnost, seksualnost, prehrambene navike i sve tjelesne izlučevine, uključujući suze, bile su predmetom stalnog proučavanja.

Elias je želio da njegovo istraživanje „proces samouljudbe“ europske kulture učini razumljivim, a time i manje tjeskobnim. On je naime vjerovao da ljudi uljudbu smatraju „prirodnom“ te da se prema njoj odnose kao srednjovjekovni narodi prema neobjašnjivim prirodnim silama. Nije teško složiti se s Eliasom jer je poznato da je lijepo ponašanje u svom najboljem izdanju toliko neprijetno da ga pojedinac nije niti svjestan. S druge strane,

poštivanje neosviještenih pravila ponašanja lako može uzrokovati psihičke konflikte, što popularna psihologija učestalo voli naglašavati.

Ova neosviještena pravila u ljudskom ponašanju detaljno je analizirao britanski zoolog i bihevioralni znanstvenik Desmond Morris. Morrisa je zanimalo što ljudi zaista rade, a ne ono što kažu da rade. Na kritike da kod čovjeka vidi samo nebrojene „životinjske“ osjećaje odgovorio je da je naše ponašanje dio našeg životinjskog naslijeđa. Prema njegovu mišljenju, autori vodiča za lijepo ponašanje, bez obzira na trud, nisu na to mogli utjecati: naše se ponašanje tijekom vremena nije puno promijenilo jer je čovjek kao vrsta uvijek imao iste emocionalne potrebe i iste načine njihova izražavanja.

Primjerice, klanjanje je više dio našeg biološkog naslijeđa nego usvajanja kulturnih običaja. Kod životinja se pogrbljenim položajem i spuštenom glavom smiruje vođa čopora, tako se činimo malenima i time manje prijetećima. Stoga se ljudi klanjaju ili kleče kako bi pokazali poniznost pri susretu s vladarima. U poglavlju koje se bavi pozdravljanjem nalaze se brojni primjeri kako se bonton pozdravljanja na europskim dvorovima s vremenom pretvorio u smiješno ulizivanje.

Neverbalna komunikacija, geste, izrazi lica i držanje čine biološko, nagonsko ponašanje koje posredstvom pravila nastojimo kontrolirati i normalizirati. Čovjek naravno neće olako priznati da su neki od njegovih modela ponašanja isti kao kod životinja. Uljuđenim i lijepim ponašanjem se prije svega želi pokazati i naglasiti koliko je čovjek „daleko“ odmakao od životinje.

Erazmo Roterdamski – otac europskih manira

Vodič za lijepo ponašanje koji je nizozemski renesansni filozof i pisac Erazmo Roterdamski napisao 1530. godine, *De civilitate morum puerilium* (*Knjižica o uljudbenim običajima dječaka*), iz više je razloga prekretnica u povijesti europske kulture ponašanja; među prvim je vodičima takve vrste, a kroz stoljeća zasigurno i najpopularniji. Već je krajem 17. stoljeća u enciklopediji Francuske akademije pisalo da se za čovjeka koji je neuspješan u svakodnevnim obvezama govorilo kako „nije pročitao Erazmovu knjižicu“.

Erazmo je svoju knjižicu izvorno napisao za odgoj dječaka Henrika, pripadnika burgundske kneževske obitelji, ali ubrzo nakon pojave vodiča postalo je jasno u kojoj je mjeri ta tema zanimala europski viši stalež: do Erazmove smrti 1536. godine knjiga je već doživjela trideset izdanja, a u 18. stoljeću broj izdanja na latinskom jeziku dosegnuo je 130. Vodič za lijepo ponašanje ubrzo je u cijeloj Europi postao udžbenikom za odgoj dječaka u školama: djelo se na engleskom pojavilo nekoliko godina nakon objavljivanja originalnog izdanja. Erazmov vodič nije imao samo brojne prijevode, nego je i količina plagijata koje su mnogi potpisivali svojim imenom bila nevjerojatna.

Erazmov vodič za lijepo ponašanje bio je uspješan jer je knjiga odgovorila na jasnu društvenu potrebu. Na prijelazu iz srednjeg vijeka u moderno doba lijepo ponašanje postalo je važno sredstvo društvenog razlikovanja, a Erazmovo je djelo bilo izvrstan udžbenik na putu prema „uljudnom“ ponašanju. Preko Erazmova vodiča latinska je riječ *civilitas* dobila novo značenje – ono „civiliziranog ponašanja“ koje je poslije imalo središnju ulogu u samorazumijevanju

europskog društva. U mnogim se jezicima pojavila odgovarajuća riječ, u francuskom *civilité*, u engleskom *civility*, u talijanskom *civiltà* i u njemačkom *Zivilität*.

Kada govorimo o Erazmu i njegovu vodiču za lijepo ponašanje, najvažnije je shvatiti da su se iz istog „processa uljudbe“ razvili i današnji modeli lijepog ponašanja, i to u procesu koji je započeo krajem srednjeg vijeka, a traje i danas. Taj proces nije tekao bez prekida, s njim su povezane teritorijalne razlike, a vremenom se „lijepo ponašanje“ toliko uvriježilo da često prolazi nezamijećeno. Zbog toga je upoznavanje s knjižicom Erazma Roterdamskog – temeljem suvremene običajne kulture – na mnogo načina prosvjeđujuće iskustvo. U nastavku ćemo se vratiti na Erazmove upute i analizirati ih, ali u ovom je trenutku važno općenito predstaviti njegovu knjižicu.

Knjižica od nepunih pedeset stranica pisana je u tri dijela. U prvom se Erazmo bavi „pristojnom“ vanjštinom, poput izraza lica, položaja usta te ispuhivanja nosa, a na kraju tog dijela daje upute i o „ostalom vanjskom izgledu“, na primjer o ispravnom držanju i zadovoljavanju prirodnih potreba. Drugi, najkraći dio knjige, bavi se odijevanjem. Na početku trećeg dijela Erazmo govori o „običajima u crkvi“, nakon čega slijedi najopsežniji ulomak vodiča, poglavlje o ponašanju za stolom. Uz to, u trećem se dijelu nalazi poglavlje o „ophođenju“ koje se bavi pozdravljanjem i gestikulacijom u razgovoru, slijedi poneki savjet o igrama i na kraju je kratki ulomak o ponašanju u spavaćoj sobi.

Mnoge upute iz Erazmove knjižice o lijepom ponašanju čine osnovna pravila današnje kulture koja učimo već u djetinjstvu. Danas su pravila ponašanja za stolom koja je Erazmo savjetovao ipak najpopularnija, pa tako nitko

danas više ne treba objašnjavati da ako si u usta stavio hranu koju ne možeš progutati, da se ne možeš samo okrenuti i potajno je ispljunuti. U vodiču se mogu naći i savjeti koji se odnose na intimne teme, na primjer na obavljanje nužde ili povraćanje, koje u današnje vrijeme naučimo u krugu obitelji još u ranom djetinjstvu te nam za to ne trebaju vodiči za lijepo ponašanje. Puno se savjeta odnosi i na ponašanja koja nam danas više nisu važna. Na što li Erazmo aludira govoreći kako „neki Talijani zbog časti skupljaju jednu nogu uz drugu i tako gotovo pa stoje na jednoj nozi, poput roda; ne znam pristaje li to dječacima“?

Iako je lijepo ponašanje u početku prvenstveno služilo kako bi se jasno razlikovalo više staleže od običnog puka, otac europskih manira Erazmo Roterdamski ipak je imao nešto sasvim drugo na umu dok je prije više od 450 godina pisao najznačajniji vodič za lijepo ponašanje: „Oni koje je sreća učinila jednostavnima, poniznima i siromašnima moraju voditi veću brigu o tome da ono što im nije podarila sreća mogu dostići popravljanjem svog ponašanja.“ Drugim riječima: Erazmova je knjiga o ponašanju utoliko bila iznimna što se učenja iznesena u njoj nisu odnosila ni na jedan stalež posebno. Na primjer, u Italiji, a posebno u Francuskoj, vodiči za lijepo ponašanje pisani su imajući na umu plemićke običaje, a to se odnosi i na djela koja su Erazma izravno oponašala. U Njemačkoj je civilizacija već u početku bila „demokratskiji“ pojam nego u ostatku Europe, ali i ondje dugo nitko nije uspio doseći Erazmov neutralni stav.

Uza sve je to Erazmov vodič jedinstven i zbog svoga blagog tona. Umjesto davanja strogih savjeta o „ispravnom“ ponašanju, Erazmo je radije opisivao kako bi se

dijete trebalo ponašati u javnosti. Prema Erazmu, učenje manira trebalo bi se odvijati u konstruktivnoj atmosferi obiteljskog doma. U drugim, pak, vodičima za lijepo ponašanje koji su Erazmove upute također izravno prilagođavali i koji su bili namijenjeni korištenju u školama mogli su se naći sasvim drugačiji, strogo zapovjedni tekstovi.

Kratka povijest lijepog ponašanja podsjeća na klasično djelo Erazma Roterdamskog po tome što se u nastavku bavi različitim životnim područjima, od ustajanja i sređivanja do odlaska na spavanje. No, za razliku od tradicionalnih vodiča za lijepo ponašanje, u ovoj se knjizi iznad svega ustraje na izvlačenju stvari gurnutih pod tepih.

1.

DRŽANJE I GOVOR TIJELA

Gospodin ulicama ne treba trčati ni brzo hodati, jer je to ispod časti osobe bilo kojeg staleža, i više priliči sluzi ili poštaru: osim toga, pri trčanju čovjek se doima umornim, znoji se, puše i uzdiše, sve što ne priliči čovjeku ikakva značaja. Naš korak ne treba biti ni jako spor poput kornjačina, niti dostojanstven i umjetan poput važne gospođe ili nevjeste. Teturanje, isto tako, kao i spoticanje i razgibanje s čudovišnim istezanjima budalasto je i smiješno. Ne trebamo ni puštati ruke da vise, niti ih pružati naprijed ili nazad poput seljaka dok sije kukuruz.

Isto tako, postoje ljudi koji hodaju poput preplašenog ili slijepog konja, podižu noge visoko kao da ih izvlače iz bušela, i koji udare nogom o tlo nasilno, s bukom nalik na tutnjavu vagona. Neki izbacuju noge u koso, kao da će vas udariti, drugi udaraju jedno koljeno u drugo, ili se zaustavljaju na svakom koraku kako bi podigli čarape.

Giovanni Della Casa, *Galateo*, 1558.

Della Casina pravila ponašanja otkrivaju da se ljudska narav u velikoj mjeri tumači i određuje vanjštinom. Češće se damo zavarati nečijom vanjštinom nego riječima. Informacije o drugima tražimo u izrazima lica, govoru tijela i boji glasa. Ustvari su govor tijela (*body language*) i istraživanja na području neverbalne komunikacije samo moderne verzije fenomena koji u ljudskoj zajednici postoji oduvijek.

Govor tijela normirao se već u antici. Nizozemski povjesničar Jan Bremmer pomoću Homerovih djela i drugih klasika stare Grčke istraživao je kako je tada izgledao uzorni građanin i kakve su vrijednosti bile povezane s ponašanjem u javnosti. Posebna se pozornost pridavala hodanju: ustrajalo se na dugim koracima. Vojnici su bili najcjenjeniji društveni stalež i davali su odličan primjer hodanja jer je njihovoj zastrašujućoj pojavi pripadao i snažan hod na bojištu, a i u civilnom životu koračali su u skladu sa svojom ulogom i ostalim građanima prenosili „pravilan“ stil hodanja – samo su žene tapkale kratkim koracima. Neki su pjesnici doduše kritizirali dugačak vojnički korak i hvastav stil koji se, prema Bremmeru, može usporediti s današnjim „mačizmom“.

Sve se promijenilo u 6. stoljeću pr. Kr. kada je sporo i mirno hodanje postalo ideal. Promjenu objašnjava činjenica da je u demokratiziranoj Ateni vojni stalež izgubio vodeći društveni značaj. Komentari o novom idealu mogu se naći između ostaloga u Platonovim i Aristotelovim djelima: primjerice, u *Nikomahovoj etici* navodi se kako je sporo hodanje znak čovjekove „velikodušnosti“. Iako su u nekim komedijama muškarci koji sporo hodaju u svojim dugim tunikama kritizirani kao nemuževni i pasivni homoseksualci, sve u svemu, neužurbano i ljubazno ponašanje postalo je općeprihvaćeno. U antičkim tragedijama također je očito suprotstavljanje grčke samokontrole i neobuzdanosti ljudi iz drugih zemalja, odnosno stranaca. O polarizaciji „mi i drugi“ koja se temeljila na istom, kontroliranom ponašanju govori i drevna egipatska umjetnost. Antički je ideal bio vidljiv i u Rimskom Carstvu jer je ležerno kretanje bilo svojstveno slobodnim građanima – samo su robovi trčali.

U Grčkoj se pozornost nije poklanjala samo stilu hoda. Kipovi bogova i junaka iz ranog doba koje je oblikovao vojnički etos postavljeni su u stojeći položaj. Tek oko 600. godine pr. Kr. počeli su se izrađivati kipovi bogova u sjedećem položaju. U isto su vrijeme i ljude iz viših staleža počeli prikazivati u sjedećem položaju: u duhu neužurbanosti postalo je uobičajeno tijekom jela sjediti ili ležati. Sjedili su na stolcima i drugim primjerenim podlogama jer su u antici na zemlji sjedili isključivo prosjaci.

U antičkoj Grčkoj građanin je pri pojavljivanju u javnosti morao kontrolirati pokrete ruku i glave. Pokazivanje dlanova i podizanje ruku smatralo se ženskastim ponašanjem: kod muškaraca takvo je ponašanje otkrivalo da

su nenaoružani i značilo je gubitak muževnosti. U Sparti su mladiće učili da ruke skrivaju ispod odjeće. Muškarci su trebali hodati uzdignute glave, osim kada su se sramili ili tugovali. Žene i robovi smjeli su pognuti glavu. Pogled je pak trebao biti usredotočen i uperen prema naprijed jer se kolutanje očima povezivalo s luđacima i očajnicima, škiljenje je otkrivalo podmuklost, a samo su pasivni homoseksualci pogledavali uokolo.

Dvije tisuće godina poslije, Erazmo Roterdamski je u vodiču za lijepo ponašanje dao savjet za hodanje koji se nije puno razlikovao od antičkih ideala: „Hodanje ne treba biti sporo niti sasvim brzo, jedno je navada slabih, a drugo tvrdoglavih.“ Erazmovo učenje o načinima hodanja i izbjegavanju prekomjerne agresivnosti gotovo je isto kao ono u antičkoj Grčkoj. Sličnosti pronalazimo i u tumačenjima pogleda: u Erazmovim, kao i u antičkim uputama, kolutanje očima bilo je povezano s glupošću i ludilom, stisnute ili škiljave oči otkrivale su pak podmuklost.

Frazem „oči su ogledalo duše“ dugo se koristi, a sljedeći citat otkriva da je Erazmo Roterdamski vjerovao da se u očima zaista mogao skrivati karakter pojedinca:

Oči trebaju biti ljubazne, stidljive, pristojne. Ne ljutite, što je znak okrutnosti; ne obijesne, što je znak nerazumnosti; ne nestalne i lutajuće, što je znak gluposti; ne škiljave, što je znak nepovjerljivosti i zlih namjera; ne previše raširene, što predstavlja delirij; ne treptave, što je znak raskalašenosti; ne začuđene, što je znak zbunjenosti; ne sasvim stroge, što je znak bijesa; ne napadne, što je znak besramnosti; samo one što otkrivaju razumnost i ljubaznost. Jer nisu stari mudraci pogrešno govorili: oči otkrivaju karakter.

Geste kao obilježje karaktera i staleža

Na neverbalnu komunikaciju, govor tijela, uvijek obraćamo pozornost, bili toga svjesni ili ne. Čitavo vrijeme promatramo promjene izraza lica, gesta i držanja ljudi oko sebe. Primjerice, mrštenjem ili podizanjem obrva i škiljenjem svi primati pokazuju agresivnost. Na agresivno zurenje ili uzvraćamo istom mjerom, prihvaćanjem izazova, ili ponizno spuštamo glavu.

Geste su, dakle, svjesni signali. Primjerice, na svim društvenim događajima pogledi daju informacije o hijerarhijskom poretku. Niži stalež promatra viši stalež, a potonji se često ne obazire na niži itd. U 17. stoljeću posebna se pozornost pridavala gestama i izrazima lica različitih društvenih slojeva. Izraze lica trebalo je prilagoditi zahtjevima zanimanja ili položaja. Vojnici, suci i učitelji morali su izgledati strogo i prijeteće, a jedino su dvorani smjeli biti veseli. Obični puk bio je priča za sebe, njihove je osobine viši stalež smatrao neprihvatljivima, odnosno smatrali su ih „bestidno“ nemarnima.

Od općeg dojma koji su ostavljali govor tijela i geste, u vodičima za lijepo ponašanje najviše pozornosti pridavalo se držanju. Prema finskom vodiču za lijepo ponašanje, odlučujući čimbenik ukupnog dojma koji netko ostavlja jest čvrst stav koji označava „duševnu snagu, odlučnost, dobro raspoloženje i uspjeh“.

Pognut čovjek, svjesno ili nesvjesno, daje drugima do znanja da nema snage ili volje mariti ni za što. Sasvim je svejedno u kakvoj odjeći taj pognuti čovjek hoda, ona ima vrlo mali utjecaj

u kojima se određivala granica putenosti između neoženjenog muškarca i neudane žene. Erazmo Roterdamski napisao je da prilikom svlačenja i ustajanja iz kreveta treba biti krepostan i da se tuđim očima ne smije otkriti ništa što su moral i priroda odredili prikladnim za pokrivanje. Nekoliko stotina godina poslije, de La Salle je naglasio da nevjenčani muškarac i žena ne bi trebali lijegati u istu postelju, odnosno, ako osobe različitog spola moraju spavati u istoj sobi, krevete treba razdvojiti.

Čak ni privatnost bračnih parova nije bila zajamčena, iako su supružnici smjeli spavati zajedno u svojem krevetu. Krajem 16. stoljeća puritanizam u Engleskoj doveo je do pojačane moralne kontrole koju su službeno provodili sudovi, a u praksi susjedi. Susjedi su tračali o svim privatnim obiteljskim stvarima i crkvenim su sudovima prosljeđivali informacije o kršenju moralnih zakona. Tračevi su se uglavnom odnosili na zavodjenje sluškinja ili na posebno strastven seksualni život bračnoga para. Susjedi su prijavljivali i ako muž nije mario za ženinu nevjeru.

Plemenitaške ili bogate obitelji bile su na udaru svojih sluga koji su ih uhodili. Ako su plemenitaši na sudu optuženi za preljub, svjedoci su obično bili sluge. Može se stoga reći da seksualna privatnost nije postojala. U 17. stoljeću arhitektura je riješila taj problem jer se u stambenim objektima više klase u spavaće sobe nije ulazilo kroz druge sobe, nego kroz hodnik. Spavaće su sobe također preseljene na kat, daleko od očiju znatijeljih slugu.

Treba primijetiti da se u starim društvima jasno obilježima klasnom podjelom nelagoda vezana uz privatni

životni prostor osjećala samo u društvu ljudi iste ili više klase. U prisutnosti niže klase besramnost je čak mogla biti način iskazivanja naklonosti. Na primjer, prema Della Casi (1558.), neki dijelovi tijela morali su biti pokriveni i nije ih bilo primjereno otkrivati: „[...] osim u društvu ljudi koji se ne stide. Fini gospodin tako može postupiti, primjerice, pred svojim slugom ili prijateljem koji pripada nižem staležu jer time nikako ne pokazuje arogantnu drskost već posebnu naklonost i prijateljstvo.“

Kraljevi i plemići dugo su imali običaj primati podređene pri odlasku na spavanje ili prilikom ustajanja te, kako smo spomenuli, pri obavljanju nužde. Može se, doduše, nagađati je li uistinu bila riječ o iskazivanju naklonosti ili se prije radilo o bahatom načinu ukazivanja na nejednakost? Nestankom podjele na staleže i većom raspodjelom poslova, povećala se interakcija različitih skupina ljudi, a granica neugode se „demokratizirala“: društveno superiorniji počeli su osjećati sram i u društvu ljudi nižeg staleža. Privatnost je u današnjem smislu riječi nastala tek u 19. stoljeću, kada se u svim društvenim klasama pojmovima „dom“ i „privatnost“ označavalo isto.

U današnjoj su kulturi „visokopozicionirani“ ljudi upravo osobe koje kroz javni život osiguravaju svoju egzistenciju, primjerice zabavljači i druge javne osobe. Za njih kao da se pretpostavlja da ih ne treba biti sram podijeliti svoju intimu s ostatkom društva: u novinskim člancima ili životopisima slavnih osoba njihov privatni život igra važnu ulogu, jer to je ono što se prodaje.

Iako se u današnje vrijeme zavirivanje u susjedovu spavaću sobu smatra neprihvatljivim i nastranim, zanimanje za intimni život drugih nije nestalo. U pomoć je – i ovdje – priskočila televizija. Posebno je popularan izvorno američki tip *talk showa* u kojem obični parovi pred studijskom publikom i televizijskim gledateljima otkrivaju incidente i tragedije iz svojeg seksualnog života. Globalnu popularnost brzo je postigao i nizozemski *Big Brother* – format emisije u kojoj se zajednički i intimni život ljudi zatvorenih u isti prostor snima dan i noć. Svrha emisije nastale 1999. godine upravo je voajerizam koji, pak, u kontekstu zabavnog programa postaje sasvim prihvatljiv.

Nije zanemarivo ni zanimanje za javno pokazivanje golotinje. Brojni *reality* programi uspjeh duguju oskudno odjevenim natjecateljima, pa tako i nizozemska emisija *Reality kraljice džungle* (*Reality Queens of the Jungle*) u kojoj su mlade žene odjevene samo u bikini veličine poštanske marke smještene u egzotičnu okolinu kako bi se međusobno natjecale. Vrhunac iskorištavanja tog fenomena dostigla je emisija *Adam traži Evu* (*Adam Zkt. Eva*): tu su se nevjenčani žene i muškarci međusobno upoznavali na otoku u Tihom oceanu, bez odjeće, kao od majke rođeni, a uzbuđenje unosi treća osoba koja otvoreno traži naklonost nekog od glavnih likova. U Sjedinjenim Američkim Državama slična emisija je *Spoj bez odjeće* (*Dating Naked*), ali u njoj su genitalije, grudi i stražnjice sudionika – u skladu s američkom stidljivošću – zamagljeni uz pomoć digitalne tehnologije.

Seksualnost izvan bračne postelje

Ne treba [...] se svlačiti niti lijegati u prisustvu druge osobe. Strogo je zabranjeno, osim ako ste u braku, lijegati u prisustvu osobe suprotnoga spola. Osobama suprotnog spola još je manje dopušteno spavati u istom krevetu, osim ako se radi o maloj djeci... Ako ste tijekom putovanja zbog neizbježnih okolnosti prisiljeni dijeliti krevet s osobom istog spola, nije prigodno ležati toliko blizu da si smetate ili da se dodirujete; još je manje pristojno noge staviti između nogu drugoga.

Jean-Baptiste de La Salle, Pravila za lijepo ponašanje i kršćansku uljudnost, 1729.

Predbračne veze i preljubi u srednjem su vijeku bili vrlo uobičajeni. Srednjovjekovni seksualni moral nije pretpostavljao moralnost privatnog života, nego poštivanje određenih modela društvenog života i izbjegavanje javnih skandala. Bilo je dopušteno zabaviti se, samo je to trebalo znati držati u tajnosti.

Vitezovi su, na primjer, smatrali da su izvanbračne veze jedina prava ljubav. Andrija Kapelan je, doduše, u knjizi *O ljubavi* naglasio da nije primjereno razoriti tuđi ljubavni odnos, niti izabrati ljubavnicu koju ne želiš oženiti. No brak ipak nije potpadao pod viteško razumijevanje ljubavi: prema Kapelanovu mišljenju, bračni partneri zapravo se nisu ni mogli voljeti, ali to nije bio razlog da se ne voli netko drugi. Kapelan nije izravno predlagao izvanbračne odnose, no pravi je vitez morao znati barem zavesti.

U praksi su se vitezovi samo u iznimnim slučajevima mogli prepustiti nagonima. Žene koje su pripadale višem staležu, posebno one neudane, strogo su držali pod stražom zbog straha od skandala: kada je žena sudjelovala u javnim proslavama uvijek je uza se imala pratnju, baš kao i kad je putovala, zatvorena u kočiji. Cijelo je vrijeme vladao strah da će je netko zvesti. Robert de Blois u 13. je stoljeću napisao vodič za lijepo ponašanje *Chastoiement des dames* (Čednost dama) namijenjen plemenitoj ženi, u kojem je savjetovao da žena ne bude previše ljubazna osim prema mužu. Jedino je mužu dopušteno „zagrliti“ ženu.

Muževa se ljubaznost prema drugim ženama tumačila iz muške perspektive. Prema mišljenju viteza de la Tour Landryja, žena nije smjela biti ljubomorna čak ni u slučaju da muž za to daje povoda. U ponašanju uljuđene žene nije bilo mjesta za bijes i ponos. Srednjovjekovni vodiči za lijepo ponašanje naglašavali su kako žena ne smije biti ljubomorna te kako se ne smije raspitivati za suprugove izvanbračne odnose. Prema nekim vodičima za lijepo ponašanje, i muškarci su morali prikriti svoju ljubomoru:

Ako si ljubomoran, nemoj da to žena sazna. To bi bila najveća glupost koju možeš učiniti. Naime, ako tvoja žena primijeti da si ljubomoran, učinit će sve što može kako bi stvari bile još gore. Zbog toga, dječače, usvoji pametan stav prema svojoj ženi.

Rukopis iz knjižnice Lambeth Palace, oko 1350.

Seksualnost običnog puka u srednjem se vijeku pokazivala javno i nekontrolirano. U selima se o slobodnim seksualnim vezama govorilo bez srama, a neki su muškarci

otvoreno davali do znanja da imaju prilježnice. Pokora se smatrala smiješnom i u humorističnoj literaturi tog vremena svećenstvo je često prikazivano kao najveći narušitelj kreposti – vjerojatno jer je upravo ono sastavljalo pravila za seksualni život običnog puka.

Ne treba dopustiti milovanje grudi, to smije samo muž, a isto vrijedi i za usta. Ne treba se hvaliti dobivenim ljubavnim ponudama jer se nikad ne zna što se može dogoditi. Nije prikladno pojaviti se u jako dekoltiranoj odjeći ili njihati stražnjicu.

To srednjovjekovno klerikalno pravilo nije napisano bez razloga: u to vrijeme često se događalo da muškarac ženu koju je tek upoznao, želi li joj pokazati naklonost, jednostavno zgrabi za grudi. Renesansni je vodič za lijepo ponašanje upozoravao žene da ne dopuste muškarcima previše stiskati grudi jer takvo ponašanje može dovesti do pretjerane prisnosti.

Neobuzdana seksualnost u srednjem vijeku posebno je dolazila do izražaja u javnim kupeljima u kojima su dane provodili i muškarci i žene. Mnogo otkriva i srednjovjekovna izjava prema kojoj je „za neplodne žene najbolja kupka, jer ono što ne uspije riješiti kupka riješit će gosti kupelji“. Iako su kupelji nudile i usluge prostitutki, nisu se smatrale sramotnima; kupelji su posjećivali svi staleži. Ništa se nije skrivalo, čak ni od djece: u srednjovjekovnim kronikama i vodičima za lijepo ponašanje mogu se čak naći napomene u kojima se šestogodišnjoj djeci zabranjuje trošenje novca na prostitutke. I Erazmo u svojoj zlatnoj knjizi savjetuje kako bi se djeca trebala odnositi prema prostitutkama.

Srednjovjekovne upute, čak i one upozoravajuće, znale su biti vrlo izravne, kako je vidljivo u djelu *Book of the Civilized Man* (*O uljudbi*) napisanom u 13. stoljeću u Engleskoj:

Ako erotska želja u tebi prevagne dok si mlad, ako te penis i usmjeri k prostitutki, ipak nemoj otići običnoj kurvi; brzo zadovolji svoju požudu i pobjegni.

Još u 16. stoljeću muškarci su otvoreno zalazili u bordele, ali posjeti starih i imućnih nisu se smatrali poželjnima: bordeli su naime bili namijenjeni mladim muškarcima koji se nisu mogli oženiti. Sredovječni su muškarci, s druge strane, zbog svog imetka lako mogli stupiti u brak s mladom ženom. U tom smislu, voditeljice bordela običavale su javljati gradskim vlastima kada bi neki stariji muškarci prečesto navraćali. Na taj se način nastojalo spriječiti jaz između dvije generacije – mlade i siromašne muškarce na neki se način sažalijevalo. Postojao je rizik od silovanja koja su činili mladići, a koja su u 16. stoljeću bila uobičajena.

S reformacijom su nastupili novi standardi časnog ponašanja koji su promijenili manire, prije svega u Engleskoj i Švicarskoj. Nevjerne bračne partnere stizale su različite sramotne kazne pa su tako, na primjer, u Baselu preljubnici obično bili prognani. Kada je postojala sumnja na preljub, u Engleskoj su vlasti sve do 1660-ih provaljivale u privatne kuće.

Nevjera u partnerskim odnosima u zapadnim je zemljama i dalje većinom osuđivana: iako je hipijevski liberalizam bio vrlo popularan 1960-ih, danas su navjestitelji

slobodne ljubavi rijetkost. Nevjera je i dalje najčešći razlog raspada brakova, iako je stručnjaci u raznim tabloidima ponekad pokušavaju opravdati. Prevladavajući dvostruki standardi dobili su nastrano javno utjelovljenje – dakako – u *reality* emisijama. U popularnoj seriji *Temptation Island* (*Otok kušnje*) parovi se odvođe u luksuzno odmaralište gdje ih čeka skupina atraktivnih predstavnika suprotnog spola, a gledatelji napeto iščekuju tko će prvi podleći kušnji – odnosno, tko će prvi varati.

Anemični seksualni život plemstva

U 17. i 18. stoljeću plemićki je bračni par drugim aristokratima prije svega bio oličenje imućne obitelji i plemenitog podrijetla. Sam obiteljski život u dvorskim je krugovima bio u drugom planu. Visoko plemstvo moglo se voljeti ili živjeti u dogovorenom braku, biti jedno drugome vjerno ili nevjerno; privatni život plemstva nije se ticao drugih – niti se uopće nužno ticao supružnika. U vrijeme Kralja Sunca ljubav i erotika bile su strasti u teoriji: patetični govori, svečane zakletve, ljubaznost i osjećajna pisma. Seks je bio suzdržan, hladan i otmjen. Stroga dvorska pravila postala su nešto blaža 1715. godine, nakon smrti Luja XIV. Seksualnost je postala malo otvorenija, ali se i dalje skrivala iza kulture običaja i halje plemićke „uljudbe“.

Rokoko je davao prednost dosjetljivosti, racionalnosti i koketiranju. Slikovita je anegdota o Talijanki koja se, jedući sladoled, žalila da to nije „grijev“. Strast nije priličila otmjenom čovjeku jer je bila pokazatelj manjka produhovljenosti. S druge su strane požuda i putenost

ipak prihvaćene jer je bilo dosadno i bezlično sve što je podsjećalo na običan obiteljski život i ljubav. Vjernost se smatrala neuobičajenom: kad je vojvotkinja od Orleansa pobjesnila na ljubavnicu svoga muža, razlog nije bio preljub koji se dogodio, već to što se ljubavnica koristila njezinom noćnom posudom. Sve se tumačilo u svjetlu kurioziteta: supruga koja nije imala ljubavnika očito nije bila privlačna; muž koji nije imao ljubavnicu vjerojatno je bio impotentan.

U javnosti se za moralna pravila nije marilo; plemići su mogli slobodno kršiti norme koje su ih kod kuće sputavale. Kad je 1750. godine Justine Paris, vlasnica najcjenjenije javne kuće u Parizu, otvorila novu javnu kuću (Hôtel du Roule), zaključila je: „Svaki aristokrat govori o njoj, ona je tema razgovora svakog profinjenog društva, svatko tko posjeti Pariz tamo gostuje i kupi sebi pravo na ljubav.“

U Francuskoj i Italiji bila je priznata i institucija službenog ljubavnika plemstva: ljubavnik je svog plemića ili plemkinju pratio u goste, na plesove, u kazalište pa čak i u crkvu. Ustvari je i otac ranog lijepog ponašanja, Erazmo Roterdamski, bio uvjeren da je imati ljubavnika bila samo malena slabost prirode. Neka su pravila ipak postojala pa se tako preljubom nije smio izazvati skandal i, u slučaju trudnoće, dijete je trebalo uzdržavati.

U zemljama južne Europe, posebno u Francuskoj, ljubavnice i ljubavnici su i dalje „prihvatljiviji“ nego u sjevernoj Europi ili Sjedinjenim Američkim Državama – to se odnosi i na one visokopozicionirane. Kad su se ljubavnica i izvanbračno dijete François Mitterranda pojavili na sahrani preminuloga predsjednika, njegova je nevjera u Britaniji bila skandalozna vijest. U Francuskoj je, naprotiv, polemiku

izazvalo ponajprije njeno pojavljivanje na predsjednikovoj sahrani jer samo postojanje ljubavnice Francuzima nije bilo ništa novo ili čudno. Iako seksualni odnos Billa Clintona i Monice Lewinsky nije izravno usporediv s Mitterrandovim slučajem, razmjeri koje je poprimio seksualni skandal američkog predsjednika dosta govore o američkoj kulturi i želji za zavirivanjem u privatne živote javnih osoba.

Naravno da seksualni život u 18. stoljeću nije uključivao samo susrete sa strancima i razvrat; normalni bračni život i ljubav imali su svoje mjesto u društvu, potonji u puno većem broju. Kad se srednjovjekovna trubadurska tradicija vratila u modu, iznova je izmišljena romantična ljubav. Povjesničar Lawrence Stone smatra da je romantika sfera u kojoj priroda oponaša umjetnost: o srednjem se vijeku oblikovala romantična slika koja je počela utjecati na ponašanje ljudi. Ideja romantične ljubavi snažno je živjela polovicom 18. stoljeća, posebno u Engleskoj gdje su se bračni partneri međusobno počeli oslovljavati sa ti i bez tituliranja (*sir, madame*). Jedna francuska plemkinja je prilikom boravka u Londonu 1786. godine posebnu pozornost obratila na visok broj „brakova iz ljubavi“ sklopljenih u toj državi. Uskoro je taj trend zahvatio i druge europske zemlje.

Kroćenje seksualnosti u kulturi običaja

Ne moramo dugo tražiti moralne posljedice koje uzrokuje seksualni nagon koji prelazi prirodne granice. On dovodi do besramne razvratnosti, a ona pak do neopisive karakterne slabosti. Zadovoljavanje surovih požuda smatra se sitnicom, a bračna vjernost svakodnevnim pravilom glupog naroda.

Lako je pronaći strašne žrtve razvrata, starce mlade dobi, žive kosture čija su lica smrtno blijeda, žmirkajuće oči bezdušne, pamćenje oslabljeno i intelekt zamućen. Naše požude i potrebe premašile su pravi odnos prema svojem zadovoljstvu. Odustali smo ne samo od moralne, nego i od fizičke slobode, spustili sebe na razinu najjeftinijih robova.

Moralna shvaćanja iz 18. stoljeća kritizirala je knjiga *Gynaecologie oder Das Geschlechtsleben in seinem ganzen Umfange* (Ginekologija ili seksualni život u svom punom značenju) Christiana Gottfrieda Flittnera. Objavljena je 1795. godine na njemačkom, a na engleski je prevedena početkom 19. stoljeća. Knjiga je prema danskim kulturalnim povjesničarima Oveu Brusendorffu i Poulu Henningsenu najpoznatije i najznačajnije djelo o seksualnom odgoju toga vremena. U knjizi se kritiziraju običaji i izopačenost vremena, što je i bilo potrebno kako bi odgajatelji dobili poruku. Srećom, u njoj se ipak podsjeća i na to da se ljudski duh uzdiže iz pepela i uči poznavati svoja prava i snagu. Ljudi ponovno pronalaze svoju izgubljenu prirodu koja je, naravno, istovjetna ispravnim vrijednostima buržoazije. Seksualni ideali trebaju biti u skladu s tim vrijednostima. Ljubav treba odvojiti od surovih užitaka i požude; ljubav je duhovna, a seksualnost treba iskorijeniti iz ljudskog ponašanja, zaključuje se u knjizi.

U viktorijansko doba razvio se model ponašanja u kojem nije bilo mjesta za seksualne, životinjske nagone. Pravila lijepog ponašanja jednostavno su zabranjivala pokazivanje seksualnih osjećaja, kao i razgovor o seksualnosti. Protiv biologije nastojalo se boriti znanošću: pretjerana seksualnost tumačila se kao devijacija ili bolest. Dobar je

primjer dala sama kraljica Viktorija koja je smatrala da je spolni život bio ženina ponižavajuća sudbina – žena je bila kao žrtveno janje. Govorilo se da kraljica Viktorija nije znala da lezbijstvo uopće postoji prije nego je pred nju stavljen prijedlog zakona koji zabranjuje homoseksualnost. Kraljica je jednostavno odbila vjerovati da lezbijstvo postoji i iz prijedloga zakona izbacila sve što se odnosilo na žene. Tako je u Britaniji muška homoseksualnost postala nezakonita, ali lezbijstvo nije bilo kriminalizirano. Kraljičino viđenje seksualnosti postupno je stvorilo pravila ponašanja koja je viša klasa počela slijediti.

Na ponašanje u viktorijansko doba utjecao je isti motiv koji su pravila ponašanja uvijek utjelovljivala: želju za socijalnim razlikovanjem. Viša klasa i buržoazija viktorijanskog doba izdvajali su se od običnog puka svojom moralnošću i ćudoređem: samo je običan puk otvoreno isticao svoju seksualnost. Žene više i srednje klase bile su moralne; naime, samo su žene nižih društvenih staleža imale nagone jer su bile „manje inteligentne“.

Pravila ponašanja viktorijanskog doba podsjećala su na moral puritanaca. Engleski puritanci već su u 17. stoljeću svim sredstvima nastojali izbjeći seksualno općenje i nagone su obuzdavali, na primjer, oskudnim vegetarijanskim obrocima i hladnim kupkama. U viktorijansko doba najvažnije je bilo u javnosti pokazati moralnost. Ćudorednost je na umu trebalo imati u svim situacijama pa je tako, primjerice, ženama bilo zabranjeno pokazivanje gležnjeva. Prilikom kupanja žene su također bile potpuno odjevene. Do obale mora prevozili su ih u malim kabinama koje su vukli konji, u vodu su se spuštale stepenice i kola su čekala dok dama ne završi s plivanjem.

Muškarci su također nosili kupaće kostime koji su pokrivali sve osim nogu i podlaktica. Bilo je neprikladno ako je žena u prostoriji ostala sama s muškarcem.

Treba se strogo odreći svakog oblika zavođenja, bez obzira na to koliko prihvatljivo bio prema trenutnim društvenim običajima. Nijedan razgovor neće biti manje živahan, ni društvo manje ugodno, upravo suprotno, ako laskava taština, koja se lako povrijedi u bilo kojem trenutku, ne ometa već pojačava užitak. Ako mlada udana žena želi biti poštovana i sretna u životu, treba se ponašati lijepo, dostojanstveno prema muškom spolu, i to se ne može zamijeniti pretjeranom čednošću, jer je to u skladu s njenim položajem i društvenim vezama.

Jane Aster, *Običaji dobrog društva*, 1859.

Najpoznatija stručnjakinja za običaje viktorijanskog doba bila je Blanche-Augustine-Angèle Soyer, čije su se upute, napisane 1890. godine pod pseudonimom barunica Staffe, puno citirale. Staffe se na primjer žalila jer su mnoge žene zaboravile dobri stari običaj, pratilju, koja je obuzdavala želje muškaraca:

Žena mlađa od 30 godina, a i starija, ako je lijepa, nikada ne „izlazi“ sama, nego uvijek u društvu prijateljice koja je dospjela u dob koja ne pobuđuje strast. Ona možda nije sretna, ali unatoč tomu ne traži grešnu utjehu.

Barunica Staffe, *Usages du monde (Običaji svijeta)*, 1890.

Iako je barunica Staffe razumjela neočekivane simpatije, skandali su sprječavani pravilnim ponašanjem:

Udana žena odmah primjećuje ako je netko u nju zaljubljen. Kako će ona tada postupiti kako bi ostala ženstveno dostojanstvena i časna? Koliko god da je sigurna u sebe, odmah će izbjeci opasnost odbijanjem – u prisutnosti majke ili muža – prihvaćanja onoga tko se usudio prodrijeti u njene osjećaje; izbjegavat će susret s tim muškarcem, jer ima razloga bojati se da će popustiti, pokleknuti, i samo Gospodin zna do čega bi to moglo dovesti.

Viktorijanski moral spolove je strogo razdvajao. Čak su se i knjige stavljale na različite police ovisno o spolu autora. Neke žene nisu htjele spavati u sobama u kojima je na zidu visio portret muškarca.

Viktorijanska pravila ponašanja isključila su seksualnost i iz jezične upotrebe. Zbog toga se čitanje francuske književnosti počelo smatrati nemoralnim. Žene nisu smjele koristiti riječi kao što su „seks“ ili „gaćice“ i ženske gaćice počeli su zvati „ono što se ne spominje“. Za trudne žene se s druge strane govorilo da su „na selu u posjetu“. Erogene zone nije se smjelo nazivati pravim imenima: tijelo od glave do polovice grudi nazivalo se „prsima“, a sve ostalo nazivalo se „trbuhom“ čije je spominjanje bilo protivno običajima lijepog ponašanja. Najviše se šaputalo o „živim kunićima“, „guščjim vratovima“, „kobasicama“ i „vrućim desertima“.

Zaručnički par nikad se ne ostavlja nasamo. Vjenčane poklone je običaj staviti na vidjelo, ali donje rublje koje je mladenka dobila treba odmah sakriti. Ono uznemiruje zaručnika, a mladenka od srama pocrveni.

Kod liječnika su žene svoje tegobe opisivale pokazujući na lutki mjesto gdje osjećaju bol jer jedino tako nisu bile krive za izgovaranje nemoralnih riječi. Dodirivanje svoga tijela bilo je zabranjeno te se nastojalo spriječiti, posebno kod dječaka. Vjerovalo se da samozadovoljavanje uzrokuje grozne tegobe i na kraju umobolnost. Neki su očevi svojim sinovima dali malene kaveze kao pojas nevinosti, a ključ zadržali. Samozadovoljavanje se nastojalo spriječiti i uređajem koji je zvonio kad bi dječak imao erekciju. Kad bi dječak išao spavati bilo je uobičajeno vezati mu ruke za rub kreveta.

Vjerovalo se da časna žena uopće nema seksualne nagone. Ženama se savjetovalo da za vrijeme spolnog odnosa s mužem zažmire i misle na domovinu. U knjizi pravila Sylvanusa Stalla *Was ein junger Mann wissen muss* (Što mladi muškarac treba znati) iz 1897. godine naglašavalo se da se spolni odnos smije imati najviše jednom na tjedan, u mračnoj sobi. Partneri se nipošto nisu smjeli razodjenuti jedno pred drugim.

Predodžba o ljudima viktorijanskog doba ipak je jednostrana ako se temelji samo na vodičima za lijepo ponašanje. Dokaz poznatog „viktorijanskog dvostrukog morala“ jest činjenica da u Londonu nikada nije bilo toliko bordela koliko u viktorijansko doba. Drugim riječima, u civiliziranim krugovima i javnosti seks je bio isključen iz jezika, ali je uvijek bio prisutan iza kulisa i u mislima. Toga je također bila svjesna barunica Staffe. Iako su muškarci posjećivali bordele, o tome dobra supruga nije trebala uopće govoriti:

Nemojte izraziti svoje sumnje. Vi ste možda nesretne, srce vam je slomljeno, ali nemojte tražiti utjehu drugdje, to je

opasno, život vam može postati grešan. Pomirite se sa svojom sudbinom. Prepustite se njegovanju svoje djece.

Dom, privatni životni prostor ljudi, u viktorijansko se doba veoma poštovao. No na ulici je muškarac ipak bio slobodan od časne uloge glave obitelji i od kućnih dužnosti. Uloge su bile različite za muškarce i žene, što je i jasno iz prethodnih pravila ponašanja. Žena koja je u 19. stoljeću s mužem i njegovim prijateljima ručala u restoranu, izazivala je pravu sablazan. Ako je, s druge strane, suprug u restoranu jeo s nepoznatom ženom, na to se gledalo kao na nešto sasvim normalno.

Od (dvostruko) moralnog do društvenog sekša

Ako se u 19. stoljeću govorilo o „iskušenjima“, danas govorimo o „odnosima“. Promjena pojmova koji se odnose na seksualnost pokazuje da se u današnje vrijeme na nju gleda više kao na društvenu nego na životinjsku, nagonsku sferu života. Stav javnosti prema seksualnosti silno se promijenio u posljednjih stotinu godina. U današnjim vodičima za lijepo ponašanje više se ne mogu naći upute o ponašanju u krevetu – ili kako ga izbjeći.

Umjesto toga, seksualni terapeuti nude jasne informacije o različitim pozama, o takozvanom „dobrom seksu“, najavljujući pritom novu „istinu“: otvoreni razgovor o seksu temelj je ljudske sreće. Dobar seks i kako ga postići stalna je tema u lakšoj literaturi, na primjer u mladenačkim ženskim časopisima ili u tabloidima. Ako su Aristotel i kasniji učenjaci puno razmišljali o tome što znači dobar

život, u današnje se vrijeme puno energije koristi za promišljanja o dobrom orgazmu.

Kada je riječ o ponašanju u javnosti, kultura se razvila u sasvim suprotnom smjeru. Ako se u srednjem vijeku naglašavalo da muškarac ne smije previše stiskati grudi žene koju je tek sreo, u današnje je vrijeme tjelesni kontakt stranaca potpuni tabu. Slučajni kontakt s tuđim tijelom odmah je praćen isprikom čija jačina ovisi o dijelu tijela koji je dotaknut. O seksualnosti se dakle može razgovarati otvoreno i činjenično, no i najmanji dodir može u ovo politički korektno doba dovesti do tužbe za seksualno uznemiravanje.

Osobinom uljuđenog čovjeka smatra se činjenica da on spontano ne dodiruje metu požude, ljubavi ili mržnje. Pravilo ponašanja koje je u 18. stoljeću dao de La Salle i dalje je mjerilo uljuđenog ponašanja, čak i među odraslima: „Djeca vole dodirivati odjeću i druge njima ugodne stvari. Tu želju potrebno je ispraviti i treba ih naučiti da sve što vide dodiruju jedino očima.“ Uputa de La Sallea posebno dobro odgovara suvremenom društvu u čijoj se „virtualnoj stvarnosti“ sve više stvari – osobito javna erotika – događa samo vizualno, bez dodira.

Bez obzira na ograničenja gledanja, u našoj je kulturi u svim razdobljima postojala potreba odjećom naglašavati seksualnost ljudskog tijela. Nakitnjaci koji su u 15. i 16. stoljeću bili u upotrebi izvorno su prekrivali muški spolni organ, no ubrzo su nastali modeli koji su pretjerano naglašavali muškost. Korzeti viktorijanskog doba nisu samo ispravljali držanje, nego se njima također naglašavala erotičnost ženskog tijela u skladu s idealima tog razdoblja. Žene već dugo grudnjacima pokrivaju grudi, ali

udobnost i praktičnost nikako nisu jedini čimbenici koji utječu na njegov izgled: proizvodnja modela grudnjaka koji čak pretjerano naglašavaju erotičnost u današnje je vrijeme unosan posao. Iako je moda vezana uz određeno razdoblje i brzo se mijenja, odjeća mladih žena već dugo naglašava seksualnost umjesto da je prikriva.

Naglašavanje seksualnosti i erotičnosti u današnje je vrijeme vidljiva u svim sferama života, čak u profesionalnom sportu i politici. U području industrije zabave seksualnost je prijeko potrebna jer se seksom može štošta prodati. Danas se ljude koji nisu u stanju javno i otvoreno govoriti o svojoj seksualnosti smatra emocionalno neuravnoteženima. Prema britanskom liječniku Robertu Winstonu, seks je postao kulturološka opsesija: iako nismo oličenje superseksualnosti, najveći dio vremena trošimo na stvari koje su povezane sa seksom i razmnožavanjem; želimo novac, karijeru, dobar izgled i druge znakove uspjeha koji će nam pomoći da nađemo najboljeg i najljepšeg partnera. Seksualnost je dakle postala prihvaćenim dijelom naše kulture, ali samo vizualno i konceptualno. Fizička privatnost je sveta, više nego ikad.

Iako neki tvrde da seksualnost ima odveć važno mjesto u našim životima, čini se da pripadaju manjini. Erotizaciju javnosti teško je zauzdati; ograničavanje naše kulturološke seksualnosti zakonom bilo bi problematično, ako ne i nemoguće. Treba se pitati je li to uopće potrebno s obzirom na to da se zapadni proces civilizacije pokazao sposobnim seksualno ponašanje ograničiti na područje privatnog života. Iako naša okolina nudi sve više seksualnih podražaja, oni ipak ne rezultiraju impulzivnim seksualnim djelovanjem jer ga kontroliraju kultura običaja

i norme dopuštenog društvenog ponašanja koje su se u povijesti nametnule. Dakle, ako su običaji ponašanja i osnovna društvena civiliziranost duhovni kavez koji sprečava naše životinjsko ponašanje, tada je jedno od osnovnih pravila tog kaveza: „Gledati se smije, dirati ne!“

